

MİLLİ MƏNAFELƏRİN REALLAŞMASINDA İQTİSADI VƏ HÜQUQİ AMİLLƏRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

H.B.RÜSTƏMBƏYOV
haji_@mail.ru

Məqalədə milli mənafelelərin reallaşmasında iqtisadi və hüquqi amillərin qarşılıqlı əlaqəsi təhlil edilir. İnstitusional şəraitin aparıcı əhəmiyyəti, o cümlədən bazar iqtisadiyyatının formal qaydaları və onların hüquqi təstiqi ilə yanaşı istehsal fəaliyyətinin qeyri-rəsmi komponentləri də aşkar edilir. Tədqiqatın əhatə dairəsinə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının xüsusiyyətləri və milli mənafelelərin uğurla həyata keçirilməsi təcrübəsi nümayiş etdirilir.

Açar sözlər: milli mənafelelər, reallaşma amilləri, formal və qeyri-formal institutlar, institusional qarşılıqlı əlaqələrin Azərbaycan modeli.

Milli mənafele fenomenoloji anlayışlar sırasına aid edilə bilər, çünki o cəmiyyətin müxtəlif komponentlərini üzvü şəkildə birləşdirərək onları vahid inkişaf paradigmasına yönəldir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, mənafele, o cümlədən milli mənafele, ancaq insana və onun yaratdığı təsərrüfat və ictimai qurumlara aiddir (lat. inter esse — «daxilində olan»). Lakin milli mənafelelərin xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, hər bir millətin orijinal və özünəməxsus, təkrarolunmaz xüsusiyyətləri mövcuddur. Milli mənafelelər ümumbəşəri inkişaf qanunları ilə bərabər onları da əks etdirir. Bu da həqiqətdir ki, xalqlar, ölkələr nə qədər fərqli olsa da, onların inkişafı bir məcraya gəlib çıxır – milli mənafelelərin ardınca gedir.

Milli mənafelelərin reallaşmasının bir neçə amilləri mövcuddur. Onların içində iqtisadi və hüquqi amillər əsas rola malikdirlər. İqtisadi amillər şəxsin, təsərrüfat həlqələrinin və dövlətin tələbatlarını, gəlirlərini, rifahını təmin etməyə yönəlir. Lakin bu proseslər hüquqi qanunlar, aktlar, normativ sənədlər əsasında həyata keçirilir. İctimai istehsal mütləq şəkildə institutlaşmış bir orqanizmdir. Burada formal və qeyri-formal institutlar vəhdəd təşkil edərək iqtisadi prosesləri müəyyən bir hüquqi çərçivədə fəaliyyət göstərən mexanizmə çevirir. Məsələn, iqtisadiyyatın təməlini təşkil edən mülkiyyət münasibətləri mülkiyyət haqqında qanunlarla tənzimlənir, əmək fəaliyyəti əmək məcəlləsi ilə həyata keçirilir və s.

Məhz iqtisadi və hüquqi amillər cəmiyyətin inkişafında üzvü şəkildə qarşılıqlı halda milli mənafeleləri ifadə etmiş olurlar. Milli mənafelelər o vaxt dolğun təəcəssüm edilir ki, fərdlərin, müəssisələrin, dövlətin mənafeleləri biri-birini tamamlayır, sinergetik müsbət effekt yaradır. Belə olan halda hər bir iqtisadi subyektin mənafeleləri bir-biri üçün reallaşma şəraiti yaratmış olur. Fərdi (şəxsi) mənafelelərin reallaşdırılması mikroiqtisadi strukturların (firma, korporasiya) rifahı ilə səbəb və nəticə əlaqələri ilə bağlıdır. Onların inteqrasiya olunmuş mənafelelərinin reallaşdırılması və səmərəli fəaliyyəti isə öz növbəsində makroiqtisadi mühtidən (inflyasiya səviyyəsindən, valyuta kursundan, vergi və gömrük tariflərindən, iqtisadi siyasətdən) asılıdır. Makroiqtisadi səviyyədə, eyni zamanda hər bir vətəndaşın və sahibkarların, hətta ev təsərrüfatların belə mənafelelərinin ifadə edilməsi asılıdır. Qeyd edilən hər üç səviyyədə mənafelelərin harmoniyasına nail olunması, öz növbəsində, milli iqtisadi mənafelelərin təşəkkül tapmasına xidmət edir. O da qeyd edilməlidir ki, milli mənafelelər ölkə vətəndaşlarının mənafelelərinin

ümumiləşdirilmiş təzahürüdür. Bu zaman mənafelelərin sistemləşdirməsi aparılmalıdır:

- iqtisadi mənafelelər (dayanıqlı inkişaf, vətəndaşların rifahı, əhalinin sağlamlığı, keyfiyyətli təhsil);
- hüquqi mənafelelər (fəaliyyət sahələrində hüquqların təmini, subyektlərin mənafelelərinin qorunması, milli mənafelelərin reallaşmasına yönəlmiş mütərəqqi islahatların aparılması).

Əlbəttə, bütün bunların əsasında siyasi mənafelelər dayanır ki, onları da ən qısa şəkildə ölkənin suverenliyi və vətəndaşların təhlükəsizliyi kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin bütün hallarda milli mənafelelər insan amilinə, onun inkişafına yönəlmiş olmalıdır, çünki müasir dövrdə inkişafa təsir edən ən güclü amil insan kapitalı, yəni insanın təhsili, peşəkarlıq səviyyəsi, sahibkarlıq və idarəetmə qabiliyyətləridir. Bu aspektdə bütün cəmiyyət üzvlərinin mənafelelərinin üst-üstə düşdüyü istiqamət də yaranmış olur. Burada söhbət tarazlaşmış tələb və təklif dinamikasından, təsərrüfat həyatında institusional nizam-intizamın və sabitliyin təmin olunmasından gedir. Bunların hər biri təklidə ÜDM-in artmasına təsir etmək imkanına malik deyil və yalnız birlikdə müsbət iqtisadi və sosial inkişaf nəticələr əldə edilməsi amili kimi çıxış edə bilərlər.

Real olaraq ÜDM-in artım tempi və bölgüsü daimi dəyişikliklərə məruz qalır. Bu problemin çoxsaylı aspektləri mövcuddur. Burada hər şeydən öncə söhbət yaradıcı və ixtisaslaşdırılmış insan amilinin istifadə olunmasından və onun milli iqtisadi mənafelelərin təmin olunmasında oynadığı roldan getməlidir.

İqtisadi artım və sosial təminatlar arasında fərq (asimetriya) nə qədər böyükdürse milli mənafelelərin struktur uzlaşması da o qədər zəif olur. Bu kimi böyülmə səviyyəsi o zaman yüksək dərəcədə müsbət hesab edilir ki, onların arasında variasiya diapazonu 11-20% dəyişir; aşağı səviyyədə isə variasiya əmsalı 21-33% təşkil edir. Əgər bu göstərici 33%-dən yüksəkdirsə, onun iqtisadi mənafelelərin daşıyıcıları arasında ziddiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Beləliklə, variasiyalarda minimal və maksimal səviyyələrdə yayınmalar iqtisadi mənafelelərin uzlaşmasının faktiki səviyyəsi barədə müvafiq göstəricilər əsasında təsəvvür əldə edilməsinə imkan yaradır. Azərbaycanda hər nəfərə düşən ÜDM-in miqdarı və əhalinin gəlirləri arasında fərqlər azdır, təxminən 13% təşkil edir.

İnkişaf edən ölkələrdə sosial ədalətin qorunması bazar subyektlərindən çox dövlətin üzərinə düşür. Bununla əlaqədar dövlət tərəfindən ÜDM-in bölgüsü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, dövlət vergi, kredit, innovasiya sahələrini tənzimləyərək, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal edən şirkətləri, iqtisadi subyektləri dəstəkləməlidir. Milli mənafelelərin təzahür forması kimi ÜDM-in ümumi həcmi və adambaşına düşən payının dinamikasının gəlirlərə olan nisbəti məsələsi də aktuallıq kəsb edir. Onlar arasında fərqlər milli mənafelelərin reallaşdırılması səviyyəsini kifayət qədər dəqiq ifadə edə bilər.

Milli iqtisadi mənafelelərin reallaşdırılması kontekstində iş yerlərinin açılması, kütləvi işsizliyin aradan qaldırılması, sahibkarlıq fəaliyyəti imkanlarının genişlənməsinin prinsipial əhəmiyyət daşıyır. Mahiyyət etibarı ilə ölkənin daxili təsərrüfat sistemində əmək və intellektual resurslardan istifadə olunması göstəricilərinin yüksəlməsi öz növbəsində milli mənafelelərin reallaşdırılmasına müsbət təsir göstərir.

İqtisadi artım və inkişaf arasında fərqləri də qeyd etmək lazımdır. Yüksək artım qısamüddətli faktorlara əsaslanıb, məsələn, xammal bazarlarında qiymətlərin yüksəlməsilə. Lakin uzunmüddətli inkişaf texnoloji yeniliklər və innovasiya prosesləri ilə bağlıdır. Bütün bunlar isə öz növbəsində ixtisaslı işçilərin, yüksək səviyyəli texniki və mühəndis kadrların hazırlanmasını aktuallaşdırır. Belə bir işçi kontingenti olmadan elmi-texniki və texnoloji innovasiyalar hazırlanıb ölkədə həyata keçirilə bilməz.

İqtisadiyyatda resursların prioritet inkişaf istiqamətlərə yönəldilməsi qaçılmazdır, lakin onlar birtərəfli qaydada uzunmüddətli olmamalıdır, alternativ ixtisaslaşma istiqamətləri üzrə də məhsul istehsalının resurs təminatı həyata keçirilməlidir. Bu zaman ən vacib resurs qismində insan amili çıxış edir. Eyni zamanda, müasir iqtisadi inkişafa təkən verən subyektlər yüksək gəlirlərə, əmək haqlarına iddia edə bilərlər. Çünki, cəmiyyətin yaradıcı qüvvələri texnoloji tərəqqidə, istehsalın inkişafında həm milli, həm də şəxsi mənafeələrinin mənbəyini görürlər. Eyni zamanda, dövlət sektoru da daxil olmaqla mülkiyyət sahibləri üçün elə hədudlar müəyyənləşdirməlidir ki, sahibkarlar bütün ölkənin inkişafına istiqamətlənmiş kapitalın yatırılmasında maraqlı olsunlar. Bunun üçün isə, qanunlar və iqtisadi prinsiplər çərçivəsində fəaliyyət göstərən formal institutlar sisteminin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Lakin bir vacib məsələ də nəzərə alınmalıdır ki, "Ölkə iqtisadiyyatı arta, ancaq vətəndaşların sosial durumu pisləşə bilər" [1]. Bu ifadə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevə məxsusdur və vurğulanır ki, Azərbaycan iqtisadi inkişaf modelində bunun tam əksi görünür, güclü və ciddi iqtisadi islahatlar düşünülmüş sosial siyasətlə tamamlanır. Sosial xərclər və rifah göstəriciləri üstünlük təşkil etdiyi zaman bir qanunauyğunluq da özünü əks etdirir ki, o da cəmiyyətdə təbəqələşmənin göstəricisi ilə əlaqədardır. Cini indeksi nə qədər enmiş olursa iqtisadiyyatın həm ÜDM həcmi artmış, həm də sosial mühit pozitiv trayektoriya əldə etmiş olur. Məsələn, beynəlxalq statistikaya görə 1990-cı ildən 2018-ci ilə qədər Azərbaycanın ÜDM-i 339% artmışdır və eyni zamanda, Cini indeksi 28,60 qədər azalmışdır. Bu göstəricilərin hər biri korrelyasiya əlaqəsində olaraq, Azərbaycanın bütün qonşularından (Rusiya, Gürcüstan, Ermənistan) xeyli dərəcədə pozitividir. Bunun ən başlıca səbəbi Azərbaycanda həyata keçirilən sosial yönümlü iqtisadi siyasət və səmərəli islahatlardır.

İslahatlar bir hüquqi akt olaraq iqtisadi artıma səbəb olursa və ən başlıcası, əhalinin sosial durumunu yüksəldirsə, milli mənafeələr də o dərəcədə ifadəsini tapmış olur. Bu zaman bir sıra qanunauyğunluqlar üzə çıxır ki, onlar da hüquqi və iqtisadi proseslərin ictimai tərəqqiyə fərqli təsirləri ilə bağlıdır:

1. Əgər hüquqi mexanizmlər obyektiv prosesləri (milli mənafeələri) əks etdirsə, onlar iqtisadiyyatın inkişafını sürətləndirir;
2. Əgər hüquqi qərarlar göstərilən proseslərə ziddirsə, onlar iqtisadi inkişafı ləngidə bilər;
3. Əgər hüquqi aktlar hansısa bir sahədə müsbət, bir başqasında isə mənfi nəticə göstərsə, milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı əldə edilə bilməz. Bu o deməkdir ki, iqtisadi inkişaf bir çox hallarda hüquqi qərarlardan asılıdır.

Məşhur ingilis iqtisadçısı, Nobel mükafatı laureatı Ronald Kouz qeyd edirdi ki, "Əgər siz iqtisadi sistemin nə cür işlədiyini bilmək istəyirsinizsə, hüquqi ədəbiyyatı

oxuyun. Doğrudan da hüquqşunas işə qarışmasa iqtisadçılar real iqtisadi funksiyaları və mexanizmləri anlama bilməyəcəklər [2]. Bir az şişirdilsə də, bu sözlər həqiqəti əks etdirərək iqtisadi və hüquqi amillərin qarşılıqlı əlaqələrinin cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında və mənafeələrin reallaşmasında nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin andiçmə mərasimində nitqi. 19 oktyabr 2013 - <https://president.az/articles/9667>.
2. Будущее институциональной теории. Вопросы экономики. 2009. № 1. 30 января - <https://www.hse.ru/news/1163613/53658554.html>

Г.Б.Рустамбеков

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ И ПРАВОВЫХ ФАКТОРОВ В РЕАЛИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ

Резюме

В статье анализируется взаимодействие экономических и правовых факторов реализации национальных интересов. Выявляется ведущее значение институциональных условий, включающих не только формальные правила рыночного хозяйствования и их юридического закрепления, но и неформальные компоненты производственной деятельности. В спектр исследования привлекается конкретика социально-экономического развития Азербайджана и успешной реализации национальных интересов.

Ключевые слова: национальные интересы, факторы реализации, формальные и неформальные институты, азербайджанская модель институционального взаимодействия.

H.B.Rustambayov

THE INTERACTION OF ECONOMIC AND LEGAL FACTORS IN THE IMPLEMENTATION OF NATIONAL INTERESTS

Summary

The article analyzes the interaction of economic and legal factors in the implementation of national interests. The leading importance of institutional conditions is revealed, including not only the formal rules of market economy and their legal consolidation, but also informal components of production activity. Specifics of the socio-economic development of Azerbaijan and the successful implementation of national interests are involved in the scope of the study.

Keywords: national interests, factors of implementation, formal and informal institutions, the Azerbaijani model of institutional interaction.